

Történetírás dokumentumregényben

Zelei Miklós: *A kettézárt falu*. Korhatáros film pereg előttünk a kötet olvasásakor. A film első, nagyobbik részében Sára-film-szerűen arcokat látunk, az események szereplőit, akik visszaemlékeznek a több évtizede történetekre. A második rész újfajta werk-film, és az igényesebb fajtából, amely nem a forgatás technikai érdekességeit és a szereplők intimitásait mutatja be, hanem a film utóéletét, hiszen a dokumentumregény a mű 2000. évi első kiadása óta a valóságban érdekes fordulatokkal folytatódott.

A könyv alaptémája a felvidéki, évszázadokkal ezelőtt összenőtt két magyar falu, Nagyszelmenc és Kísszelmenc második világháború utáni különleges sorsa, szinte példa nélküli kálváriája. A két település az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása, a trianoni békediktátum után Csehszlovákiához került, majd 1938-ban, az első bécsi döntés után vissza Magyarországhoz. 1944-ben, amikor a Szovjetunió bekebelezte Kárpátalját, a csehszlovák-szovjet határt úgy húzták meg, hogy az a falu főutcáját kettévágva, elzárta egymástól az összenőtt település két részét. Nagyszelmenc Csehszlovákiába került, Kísszelmenc „önként csatlakozott” a Szovjetunióhoz. A Szovjetunió felbomlásával Kísszelmenc 1991-ben a független Ukrajna része lett, Csehszlovákia két részre szakadásától, 1992-től Nagyszelmenc Szlovákiában van. A ha-

tár változatlanul ottmaradt. Hivatalosan még a közép-európai és a kelet-európai időzónát is hivatva lett volna „elhatárolni” egymástól. A 2004-es magyar és szlovák uniós csatlakozás óta pedig ez a határszakasz a schengeni határ részévé is vált, így a két Szelmenck között a vízumkényszer is életbe lépett.

Önironikusan, de joggal mondhatták a kárpátaljaiak, ki sem kellett évtizedekig mozdulniuk a falujukból, mégis az idők során 4–5 ország állampolgárai lehettek.

A határ felborította a falu teljes addigi életét. Családokat választott szét,

több esetben a gazdák házát és földjeit is elzárta egymástól, „Nagyszelmencen rekedt a református meg a görög katolikus templom.” (10. o.) A határ felborította az iskola működésének folyamatosságát, volt olyan évfolyam, amelyik ugyanazt az osztályt háromszor járta, különböző nyelveken tanulva. Éles Pálnak 1953-ban került először magyar történelemtanókönyv a kezébe – egy első világháború előtti kiadás... (33. o.) Kisszelmencen nincs óvoda, iskola. Még temető sincs. És elzárta a határ azokat a kapcsolatokat is, amelyek a másik oldalra került nagyobb településekkel kialakult évszázados kapcsolatok voltak.

A visszaemlékezések keveset foglalkoznak a nagypolitikával, a határról gyakran, nem mint két ország között húzódó vonalról beszélnek, hanem inkább mint a Tóth Vince és Lizák Péter háza közötti kerítésről.

És a határral megjöttek a felszabadítók is. A falubeliek összképe a szovjet hadseregről nagyon messze volt a Berling menetelő, legyőzhetetlen ármádiáról hirdetett mítosztól.

Szelmenc is rögtön szembesült a hatalom szervezetlenségével, a győztesek hatalmi önkényével és a saját kiszolgáltatottságával. A történet szereplőit nem foglalkoztatta a propaganda fényes jövő ígérete, a szocializmus építésének perspektívája sem. Ők azt látták, hogy az új hatalom képviselői „rombolni, eltüntetni, lebontani, azt nagyon tudták” (Veres Péter, 224. o.). Kárpátaljáról negyvenezer civil férfit hurcoltak el „málenkij robotra”, Csapon a református templomot felrobbantották (Balogh Sándorné Gönczy Mária, 213. o.), az oroszok túloldali parancsára 1961-ben lebontatták Lizák Péter csűrét, mert azt mondták, onnan

„beszélnek át”. (31. o.) A terjedelmes listából ez a három esemény azért emelhető ki, mert jelzi, nagyon hamar kiderült, az új hatalom az emberi életet nem tartja értéknek, a vallást, az egyházat, a papokat teszi meg az egyik fő ellenségnek, illetve, hogy ez a határ sem két egyenrangú fél között húzódik, és ezt jó, ha a szelmen-ciek is tudják.

A kötet szereplőinek emlékezéseiből, az emléktöredékekből áll össze a falu összekuszált történetének vázlata. Visszaemlékezés? – kérdezi Bakajcsa Árpád. „Évek kellenének, hogy mindent el tudjon sorolni az ember. Nagyon nehéz akár egyetlen napot is elbeszélni.” (139. o.) Az egymás után koncepciózusan következő visszaemlékezések az átlagos kárpátaljai falu kálváriájának bemutatását fokozatosan tágitják ki az utódállamok, főként a Szovjetunió államának, közigazgatásának, társadalmának jellemzésévé.

Az egész kötet Tóth Vince szürreális történetével kezdődik: „Kutyával kerestem saját magamat”. Az történt, hogy bál után italosan a kertben, a szalmában aludt, a többiek keresték. A katonák is megtudták, mindenki azt hitte, átszökött a határon. Kutyákkal keresték, közben a keresett a kiabálásra felébredt, bódult volt, a katonák behajtották a keresők közé, s csak jó idő múlva derült ki neki, hogy őt keresik... A történet meg-hökkentő, de úgy adja meg egy kaotikus világ, egy abszurd dráma alaphangulatát, hogy a kötet végére érve nem érezzük hangulateltű kuriózumnak, hanem szimptomatikusnak, amelyet a sok-sok meghökkentő „kis” történet hitelesít.

A visszaemlékezések sorrendje dramaturgiailag jól felépített. Fokozatosan érzékeljük, a falubeliek számára a határ egyszerre megmagyarázhatatlan, misz-

tikus fogalom, és ésszel felfoghatatlan valóság. Minden megaláztatás, minden értelmetlen dolog forrása. Még meg is személyesíthető: „attól a perctől fogva, hogy a határ idejött hozzánk”... (Tóth Vince, 10. o.) Éles Pál úgy érezte, csak hárman látták, meglopózva, hogyan történt a határ kijelölése, mert mindenki félt, elzárkózott a házába. A kijelölés gyorsan ment, egy óránál sem tartott tovább. „Az mint egy nagy temetés, olyan napja volt a falunak.” (33. o.) A „fejlődés” szovjet jelszava a határ-kerítésre is kiterjedt. Először csak szúrósdrót volt kihúzva, majd két sor drótkerítés, később három, majd négy. Időközben volt magas, font sövénykerítés és palánk is, hogy ne lehessen átlátni és „átbeszélni”. Bár az átbeszélés ellenőrzése körülményes volt, mert „itt szlovák csendőrök vannak, ott orosz katonák, mi meg magyarul beszélünk.” (31. o.) A falubeliek azért megtalálták a módját, hogy a fontos hír átmenjen (Lizák Péter, 28. o.).

Nehéz ennek a „fejlődésnek” a pontos évszámaira emlékezni, de abban meg-egyeznek a visszaemlékezők, hogy a határörizet az első három év után, a kaotikus állapotokat követően, egyre szigorúbb lett. Az első időben minden tiltás ellenére, még virágzott a csempészet. Hosszú lista lenne a són, a cigarettn, a ruhán, a cipőn túl a többi kurrens áru felsorolása is. A csempészet beépült a mindennapokat átszövő korrupcióba, ugyanis a katonák, a hivatalnokok segítsége, szemhunyása is kellett egy-egy bátor akcióhoz. És ez sokaknak jelentett megélhetést, némelyeknek váratlan meggazdagodást. „Ezer darab cigarettaért már majdnem cséplőgépet lehetett venni”. (12. o.)

Jóllehet a csempészet a birodalom más határain is hasonlóképpen zajlott, de

az idők során itt azért az is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a falu kettéválasztásával olyan érzelmeket vált ki a hatalom az érintettekől, olyan közhangulat alakul ki, amely helyzet különleges határszakasszá teszi ezt a néhány kilométeres részt. A helyiek nem csupán az anyagi rombolást érzékelték. A szovjetrendszer igyekezett szétzilálni az emberek közti kapcsolatokat, az egymás iránti szolidaritást, az összetartozás-érzést.

Az új hatalom kiszámíthatatlan volt, a törvényeket mindig alkalmasszerűen értelmezte, a korrupció szinte fél-nyilvánosan volt jelen. A jogbizonytalanság nem csak a hétköznapi apró eseményeit jellemezte, hanem emberi életek is múltak időnként azon, hogy az éppen intézkedő katona lőtt-e vagy nem, hogy hajlandó volt-e szemet hunyni egy törvénytelen ség elkövetésénél, mert legtöbbször tudta, részesülhet a zsákmányból.

Átláthatatlan, mikor kit és miért visznek el „néhány napra” – aztán esetleg soha sem látta többé a családja. Kit, miért ítélnék el, hol tartják fogva. „Soha nem tudtam, hogy az én apámat miért és hány évre ítélték el.” (Bakajsa Árpád, 143. o.). De a család utána évtizedekig viselte a megbélyegzettség következményeit.

A határ idejöttével az emberek változatos, sokféle megaláztatása rögtön megkezdődött. Már a könyv első oldalán hatszor szerepel a „térgyepelés”. Akit a határ közelében elfogtak, rögtön letérdepeltették: „... és akkor még rúgni akart belém, fegyver van nála, ő az atyaisten. Próbáljak megmozdulni, lelő ott, mint egy kutyát”. (14. o.) A visszaemlékezők többen említik, hogy ahol csak lehetett, megalázták őket. A bizonytalanság általánossá válásával mindenki félt mindenkitől. A szelmenciek évtizedek múlva is

alapélményükként számolnak be a félelemről. „Mindenkítől féltünk” – mondja Bakajsa Árpád, (141. o.), de a hatalom is félt: „A szovjet hatóságok még a saját árnyékuktól is félték”. (Ortutay Elemér, 186. o.)

Mindezek ellenére a szelmenciekben erős életösztön munkált. Igyekeztek megtalálni az alkalmazkodás hétköznapi fortélyait. A katonákat lehetőleg le kellett itatni, nagy lakomákat kellett rendezni a mulatozásukhoz, és tudni kellett, hogy egy-egy ügy elintézéséhez mennyi pálinkát illik „ajándékozni”. Pálinkáért állást lehetett kapni, büntetést lehetett megúszni. Hogyan is tudtak volna a határőrök a rend őrei lenni, amikor ők is átjártak a határon dinnyét lopni (25. o.), és lopták a saját lovaik elől is a zabot és eladták pálinkáért. Elképesztő történetek sorjáznak a már-már szinte tárgyilagosan elbeszélte életsorsokban, a humor sajátos, csak ebben a világban érzékelhető ízeivel.

A hétköznapiok keserű tapasztalatai, a kollektív tudatban összeadódva olyan közérkölc-sromlást generáltak, amelyben átalakultak a régi erkölcsi parancsok. A leghasznosabb magatartás a „nem láttam semmit, nem hallottam semmit” elv követése volt. „Igyekeztem az ő észjárása szerint gondolkozni (Lizák Péter, 31. o.), és fontos, hogy „mindig legyen egy érvényes történeted” (Iván József, 149. o.) A szelmenciek úgy érezték, az oroszok mindenkiről tudják, hogy kicsoda, sokan hittek valamilyen titkos nyilvántartásban is, de azt mindenki tudta, hogy a besúgók mindenütt ott voltak. (14., 138., 141. o.) Néha tudták is, hogy kik azok, néha ok nélkül is meggyanúsítottak valakiket (Ortutay Elemér, 191. o.). A bizalmatlanság általános volt és lélek-mérgező.

Sok olyan történettel találkozunk, amelyben lehetetlen eldönti, hogy a szelmeneci ember beletörődöttsége vagy hasznos alkalmazkodása-e a meghatározó motívum. Időnként az alkalmazkodás magyarázatának az életben-maradás és az öngazolás közti keskeny mezsgyén imbolygó (lásd: ez is egy határ!) ideológiája is megfogalmazódik: „Ugye, ilyen volt a törvényük, mi meg ott laktunk a határnál, egy országgal nem lehet ujjat húzni.” (Tóth Vince, 21. o.)

De mint mindenütt, ha rendszerváltás-féle fordulatok vannak, színre lépnek az átváltozó-művészek is. És ahol sokszor fordul a történelem kereké, tökélyre lehet vinni a mutatványt: „Mikor bejöttek a csehek, akkor ebből az emberből cseh lett, mikor bejöttek a magyarok, a pántlikát idetette a mellére, hogy milyen nagy magyar ő, amikor meg bejöttek a muszkák, hát belőle lett a legnagyobb muszka a faluban, és ment jelenteni, hogy most szöktek által innen, meg innen. Bemondta, hogy kitől, melyik udvarból.” (14. o.)

Bezárt, magába zárkózó társadalom lett a szelmeneci világ, ahonnan és ahová még a levél is három hét alatt jut el néhány kilométerre is, mert előbb Kijevbe megy ellenőrzésre. Nagy bátorság és szerencse kellett ahhoz, hogy innen és Kárpátjáról ki lehessen törni. Ritkán, de mégis felvetődik a szereplőkben, hogy miért jutott nekik ez a sors. A szelmenciek általában azokat a magyarázatokat fogadták el, amit a tiszték vagy a hivatalnokok emberi pillanataikban mondtak nekik – már ahogy a nagypolitikát egy birodalom végvidékén érzékelni lehetett. Érdekes, hogy az értelmiségi szereplők egyszer-egyszer a későbbi tanulmányaikat, tapasztalataikat is visszavetítik, amikor arról beszélnek, hogy a régi eseményeket annak idején hogyan élték meg.

Örülhetünk annak, hogy Zelei Miklós olyan kárpátaljaiakat is megszólaltat, mint Balogh Sándorné Gönczy Mária, Pákh Sándor, Ortutay Elemér, akik közvetlenül ugyan nem kötődnek Szelmencez, de az ő visszaemlékezéseik tágabb megvilágításba helyezik a kárpátaljai gondolkodást, nem csak azért, mert tanult emberek, hanem mert az ő elbeszéléseikből fel-feltűnnek a múlt továbbélésének látens részletei is.

A visszaemlékezések a Szelmenc-történet több rétegét is érzékletesen bemutatják. Ahány szereplő, annyi jellemábrázolás, de legalábbis jellem-vázlat. Az egyéni sorsok beágyazódnak a családok történetébe, végül előttünk van egy részletes falu-szociográfia. Mindez tárgyilagosan. Zelei Miklós nem ítélkezik, értékeljen az olvasó. Joggal feltételezzük, a szerző úgy látja, a szelmenciek közösségként helytálltak a történelem vizsgáján, megtartották magyarságukat, emberségüket. Az is érzékelhető, érényeikkel, gyarlóságaikkal együtt közel állnak lelkéhez ezek az emberek. És voltak az erkölcsi helytállásnak hétköznapi megnyilvánulásai, amelyekről a szereplők természetes módon, kérdés nélkül beszélnek.

A visszaemlékezéseket a szerző olyan korabeli és a könyv születésekor készült dokumentumokkal egészíti ki, amelyek egyrészt a korabeli események és a nagypolitika összefüggéseit segítenek megvilágítani, illetve amelyek azoknak a civil kezdeményezéseknek során születtek, amelyek elősegítették, hogy a két Szelmenc között 2005. december 23-án megnyílhatott a határátkelőhely.

A visszaemlékezés-gyűjtemény öszszességében is jól szerkesztett, és az olvasó előtt az is nyilvánvaló, hogy az egyes monológok is szerkesztett szövegek. A szerző háttérben marad, sőt, ahol a visz-

száemlékező a monológ közben kérdést tesz fel, ott sem világos, hogy a szerző kérdését ismétli-e, vagy saját magát kérdezi. Mindezekkel együtt a visszaemlékezések élőbeszéd hatásúak, izgalmasak. A hitelességet erősítik az élő nyelvjárási kifejezések, és a kor orosz, szlovák, cseh hivatalos és katonai zsargonjának Szelmencen használt köznapi fordulatai. Ezek korrekt magyarázatait a szerző lábjegyzetben illetve a kötet végén függelékben adja meg.

A második rész látszólag más dimenzióban játszódik. Mégis szerves folytatása a visszaemlékezéseknek, csak más forrásbázisra épül. Ez a rész kétszeresen is izgalmas olvasmány. Egyrészt elének kerülnek a szelmenci határátkelő megnyitása körüli bonyodalmak, azok háttere, a hatalom életidegen viselkedése, minden változtatástól való félelme. És az is, kik segítik elő a határátkelőhely megnyitását, hogy a magyarországi politikai erők hogyan viszonyulnak a történetekhez, kik próbálnak hasznot húzni a szelmenci „sikerből”. Másrészt bepillantást nyerünk a szerző alkotófolyamatának műhelytitkai-ba, nyomon tudjuk követni, hogy a szerző könyve, és újabb kutatásai, az általa indított akciók hogyan válnak a szelmenci történet részévé, hogyan gyorsítják fel a történelmi igazság érvényesítésének legalább a megindítását.

Zelei Miklós könyve első és második kiadásának komoly szerepe volt abban is, hogy 2004. árpilis 21-én Washingtonban a Kongresszus Emberjogi Frakciója ülésén a kettézárt faluról tartottak meghallgatást. Kongresszusi képviselők, a két állam washingtoni nagykövetei, a két Szelmenc polgármestere, a Magyar-Amerikai Kapcsolatok Központjának elnöke és a könyv szerzője részvételével.

Nagy diplomáciai siker, jelentős lépés, hatékony nyomásgyakorlás. A hozzászólók elemzik a jaltai örökséget, megemlítenek egy sor nemzetközi és országos fórumot, amelyek illetékesek lehetnek a szelmenci ügyben, és ígérik, hogy ők is elősegítői lesznek a megoldás gyorsításának. Az ilyen jellegű nyomásgyakorlások fontosságának hangsúlyozására álljon itt a meghallgatás néhány elgondolkodtató részlete:

– a washingtoni ukrán nagykövet úgy tudja, „ezt a határt 1919-ben húzták meg, az első világháború során, a megszálló hatalmak Franciaország és az Egyesült Államok voltak.” (241. o.);

– a washingtoni szlovák nagykövet őszintén bevallja, hogy a szelmenci ügyről Amerikában hallott először;

– kiderül, hogy Nagyszelmenc polgármestere még soha sem járt Kiszszelmencen.

De a meghallgatás gyöngyszeme az amerikai kongresszusi képviselőasszony megoldási javaslata: „Nem lehetne-e egy szuverén ország Szelmenc, és akkor megszűnik a vízumkérdés?”

Zelei Miklós igyekszik mindvégig tárgyilagos maradni. Akkor is, amikor interjúalanyait kérdezi, hiszen a monológokból egyáltalán nem érződik, hogy a szereplők provokatív kérdéseket kaptak volna. És tárgyilagos akkor is, amikor kitartóan szervez, leveleket, feljegyzéseket ír, meghallgatásokat hoz össze. És visszafogott akkor is, amikor a szelmenci határátkelőhely leendő megnyitására egy magyarországi kis párt a sajtóban szerénytelen és kioktató nyilatkozatot tesz (252. o.), és a politikus szövegéből az is kiolvasható, mintha az átkelőhely már működne, másrészt a „sikerben” saját és pártja érdemeit nem éppen szerényen felnagyítja. Megszokott politikai jelenet,

mondhatnánk. De az, hogy az ismert politikus az egész szelmenci történetet „kis ügynek” nevezi, már súlyosabb minősítést érdemelne (262. o.).

A visszaemlékezésekben sehol nem nevesülnek azok a falubeliek, akik a történelmi vizsgán áruló, besúgó és hasonló minősítést kaptak a szelmenciektől. „Voltak ilyenek, most is vannak” – mondja Tóth Vince (14. o.), és ebben a túlzott tárgyilagosságban tömören sok minden benne van. Az író akkor is tárgyilagos, sőt megbocsátó, amikor Nagyszelmencen 2008-ban összetörik a családi autóját (361. o.). A 2007. november 24-én Szolyván, a málenkij robot és a harcok áldozatainak emlékére tartott megemlékezésről beszámolva azonban azoknak az anyaországi hivatalosságoknak a semmitmondó beszédeit szó szerint leírva már ki kell írnia a „szónokok” neveit. Érzékeltetvén, „hogy a budapesti magyar hivatalosságokat mennyire nem érdekli, hogy mi történt az áldozatok emlékével, és nem érdekli a kárpátaljai magyarok sorsa sem” (322. o.)

A mű számos lehetőséget nyújthat egyéb elemzésekre is: a három kiadás alatt mennyit változott a dokumentumregény összképe, hogyan mutat hasonlóságokat az „eredeti” történet és annak utóélete, egyáltalán mi maradt itt meg a múlt kínos örökségéből.

Az átkelőhely megnyitása számtalan előnyt, sokféle hátrányt, új bonyodalmakat hozott. Megváltozott az élet, az elvándorlások miatt csökken a népesség, és többszörösen átrétegződik, kisboltok sora nyílt meg, a határbazár sok vásárló-turistát vonz, virul a feketegazdaság, átlátható munkaerő-piac, beruházások és infrastruktúra-fejlesztések kellenének és a jövőt sok árnyék takarja el.

Zelei Miklós könyve legalább három fő szempontból is több mint a szűk értelemben vett szelmenci történet. A műben is elhangzik: „Szelmenc falu története szívszorító” (Rohonyi Rudolf, 233. o.), a helyi szereplők történetét lakonikusan összegzi Balogh Sándor: „Rossz időben születtem, rossz helyen” – mondja (205. o.). De a dokumentumregényben egy világrendszer távlatos kilátástalansága is kibomlik elének az egyéni sorsok kilátástalanságán keresztül.

A mű, főleg a második rész tanulságaival, arra is figyelmeztet, hogy a szelmenci történet a nemzettudatunk mai szintjén (és a valóságban sem) még nem zárult le...

A harmadik szempont, amire a szerző látszólag alig fókuszál, mégis az egész művet áthatja, az a kárpátaljai magyarságnak, zivataros történelme ellenére is érezhető öntudata, sajátos optimizmusa. Ahogyan a kötet egyik szereplője, Veres Péter megfogalmazza: „... édesapám abban is élt, amíg élt, hogy a kockának úgyszólván

kell, ez nem lehet örökké így. Meg fog a világ változni, visszakapja földjeit, amit elvettek tőle.” (Veres Péter, 225. o.)

Reális valóságérzékkel mérve, ma sem számíthatunk világtörténelmi léptékű igazságtételre, különösen, ha a legutóbbi évek ukrajnai háborús eseményeit és a diszkriminációs nyelvtörvényt is tekintetbe vesszük. De ez a könyv megmutatja, nem nézhetjük tétlenül, hogy a történelmi örökség kívülről ránk erőltetett darabjai végzetesen maguk alá gyűrjenek bennünket. Mindenki, akinek megadatik a mai határainkon kívül rekedt magyarságért a cselekvés lehetősége, kötelessége azzal élni is. A dokumentumregény hiteles, irodalmi igényességgel megírt sajátos történetírás is.

A kötet a Kortárs Kiadónál jelent meg, igényes, tetszetős külsővel.

ZELEI MIKLÓS: A kettézárt falu. Dokumentumregény. Harmadik, jav., bőv. kiad. Budapest, 2017. Kortárs Kiadó, 371 p.

SZABÓ GÉZA

Prés alatt

Karádi Zsolt „Az ég nem emberséges” című kötetéről

„Könyvekkel és könyvekből tanultam meg, hogy az ég egyáltalán nem emberséges, és az, akinek van sütnivalója, szintén nem emberséges, nem mintha nem akarna az lenni, hanem mert így vétene a józan gondolkodás ellen.” Bohumil Hrabal mondatja ezt Hanta nevű hőisével a *Túláságosan zajos magány* könyvzúzdájában. Emberséges igazán és eredendően csak az ember lehet, de – a színház világában – Szophoklész *Antigonéjának* első sztaszi-

monja ezt az embert a csoda és a szörnyűség végletei közé feszíti: „*Sok van, mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb.*” – fordítja Trencsényi-Waldapfel Imre; „*Sok szörnyű csodafajzat van, s közöttük az ember a legszörnyebb*” – tolmácsolja Ratkó József. Mindkét fordítónak igaza van. A szépírás – szólaljon meg a három műnem bármelyikében – ezt a sokarcú embert jeleníti meg. Tegyük hozzá, a színházi előadás jelenideje kénytelen